

МОВНИЙ СЕКСИЗМ: СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Мінченко О. В.

У статті досліджено мовний сексизм як один з аспектів дослідження принципу рівності в контексті тенденцій розвитку правової системи. Акцентовується увага на окремих аспектах мовно-гендерних досліджень та, зокрема, формах прояву мовного сексизму: гендерній асиметрії мови, гендерних стереотипах, «невидимості» жінок у мові. Висвітлюються окремі як національні, так і міжнародні правові акти, предметом регулювання яких є відносини у сфері запобігання мовному сексизму. Оскільки мова не лише фіксує, але й формує суспільні норми, то завдяки гендерно чутливій та гендерно байдужій лексиці вбачається можливим подолання мовного сексизму.

Ключові слова: гендерна рівність, мовний сексизм, правова система, мова, гендерна лінгвістика.

В статье исследован языковой сексизм как один из аспектов исследования принципа равенства в контексте тенденций развития правовой системы. Акцентируется внимание на отдельных аспектах культурно-гендерных исследований и, в частности, формах проявления языкового сексизма: гендерной асимметрии языка, гендерных стереотипах, «невидимости» женщин в языке. Освещаются отдельные как национальные, так и международные правовые акты, предметом регулирования которых являются отношения в сфере предотвращения языкового сексизма. Так как речь не только фиксирует, но и формирует общественные нормы, то благодаря гендерно чувствительной и гендерно равнодушной лексике представляется возможным преодоление языкового сексизма.

Ключевые слова: гендерное равенство, языковой сексизм, правовая система, язык, гендерная лингвистика.

The article investigates linguistic sexism as one of the aspects of the study of the principle of equality in the context of trends in the development of the legal system. The purpose of the article is to highlight the theoretical and legal aspects of language sexism and its tendencies. Question of linguistic sexism as sex discrimination in the language finds expression in the language. The language lay in the subconscious plan of possible actions and actions, external behavior that involves communication.

During such communication there is a situation where the interlocutors (as a rule, the husband and the woman), are in unfavorable conditions with respect to each other, which needs regulation. Therefore, questions of language sexism are studied both by representatives of linguistics and by lawyers. Among the lawyers who studied the issues of gender equality, one can mention I. Gritsay, O. Dashkovskaya, I. Kresina, V. Kudrya, T. Melnik, T. Slinko, O. Uvarova; among linguists – R. Lakoff, N. Sobetska, D. Tannen, O. Fomenko.

The emphasis is on certain aspects of language-gender research and, in particular, on the forms of language sexism. Language sexism can be observed through:

- 1) the gender asymmetry of the language;
- 2) gender stereotypes;
- 3) "invisibility" of women in the language.

Among the legal aspects that point to the relationship between the categories "language", "gender", "equality", "law", one should highlight the following:

- 1) the concept of legal equality between men and women in the theory and practice of legal relations;
- 2) gender jurisprudence;
- 3) gender equality in international documents;
- 4) constant reconsideration and reevaluation of legislation, carried out with the help of gender expertise of legislation;
- 5) gender quotas

It covers separate national and international legal acts regulating relations in the field of prevention of linguistic sexism. The author emphasizes that linguistic sexism is a phenomenon that finds its manifestation in the right language through its language and is negative in color. At the legislative, political, social and everyday levels, it is necessary to observe linguistic equality in the gender plane.

Key words: gender equality, language secrets, legal system, language, gender linguistics.

Постановка проблеми та її актуальність. Досліджуючи взаємозв'язки права і мови, можемо зазначити, що кожен народ має власний життєвий досвід, який закріпився в мові та культурі. Відповідно до розробленої в 30-х роках ХХ століття концепції Сепіра-Ворфа, мова – це не тільки продукт суспільства, але й засіб формування його мислення і ментальності. Право завдяки мові регулює суспільні відносини, а разом із засвоєнням мови дитина засвоює певне ставлення до світу і згодом бачить його під кутом зору, нав'язаним структурою мови, у підсвідомості закладається внутрішній план можливих дій, створюються моделі вчинків, які реалізуються у відповідній ситуації. Мова не лише відбиває та відтворює зміни в суспільстві, але й здатна впливати на ці зміни. Однією з тенденцій розвитку національних правових систем держав Європи, яка пов'язана з правом і мовою (юридичною лінгвістикою), є гендерологія – галузь знання, що досліджує стать не лише за анатомічною ознакою, але й за соціальною, і, зокрема, гендерна лінгвістика – галузь мовознавства, яка зосереджує увагу на двох проблемах: відображення статі в мові та писемна й усна мовленнєва поведінка чоловіків і жінок (О. Чуєшкова), що й зумовлює актуальність дослідження.

Метою статті є висвітлення теоретико-правових аспектів мовного сексизму та його тенденцій.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом роль гендерного чинника зростає і набуває все більшої важливості (популярності). Сучасні гендерні дослідження здійснюються, зокрема, в межах нового напрямку, що дістав назву феміністської (гендерної) лінгвістики, або феміністської критики мови. У сучасній науці досить широко досліджуються питання, присвячені проблемам гендерної рівності, проблемам взаємодії чоловіків і жінок у різних комунікативних ситуаціях з обов'язковим урахуванням культурної традиції суспільства. Наприклад, серед правників, що досліджували питання забезпечення гендерної рівності, можна згадати таких як І. Грицай, О. Дашковська, І. Кресіна, В. Кудря,

Т. Мельник, Т. Слінько, О. Уварова; серед мовознавців – Р. Лакофф, Н. Собецька, Д. Таннен, О. Фоменко.

Гендер як явище, його становлення та поступ значною мірою зумовлені розвитком правової системи, потребою в юридичному забезпеченні нових суспільних відносин. Стаття 24 Конституції України проголошує основоположний принцип рівності. Ще у 2011 році слушно зауважив М. Крочук, що сьогодні гендерна рівність є фундаментальною цінністю третього тисячоліття на рівні зі свободою, справедливістю, толерантністю [1, с. 248-253]. Загалом, у загальній системі права чільне місце займають права рівності, а саме у теорії та практиці правовідносин базовою є рівність між чоловіком і жінкою. І. Грицай зазначає: «Гендерна рівність – це правове становище гарантування будь-яким особам, незалежно від статі, можливості однакової реалізації своїх прав, бажань, задумів, утілення ідей, учинення дій, отримання гендерно-незалежних результатів праці, професійної, громадської, політичної діяльності тощо» [2].

Термін «гендер», який є міжнародним, широко використовується у багатьох народів і сьогодні уже не сприймається як певний некласичний і стереотипний погляд. Гендер стає свідомим і толерантним сприйняттям гендерних відмінностей. Ці відмінності можна виявляти, з одного боку, безпосередньо з гендерної диференціації на соціальному рівні, з іншого боку, пряма гендерна диференціація побічно походить від сприйняття результатів гендерних відмінностей. Гендерна інтеграція прагне досягти того стану, за якого «розчиняються» традиційні рольові завдання жінки та чоловіка. Оскільки гендерні питання в галузі вивчення мови мають особливе значення, гендерний аспект також має велике значення в контексті використання мови: мовний аналіз гендерних аспектів може конструктивно доповнювати план дій щодо гендерної інтеграції, оскільки мовний гендерний аналіз намагається покращити інтеграцію гендерних аспектів, виявити відмінності у становищі статей, які зумовлені використанням мови. Результати лінгвістичного гендерного аналізу можуть бути безпосередньо пов'язані з рівністю статей, оскільки мовна рівність є важливою частиною гендерної рівності [3, с. 34-35].

Незважаючи на те, що ще з початку ХХ століття були поодинокі дослідження мовного зображення статей [4, с. 456], систематично лише у 70-х роках минулого століття увагу дослідників привернули питання співвідношення мови та гендеру та наслідки цього співвідношення. Суспільство приписує жінкам і чоловікам різні ролі, різні норми поведінки, а також формує в них різні сподівання – і все це відбито в мові [4, с. 454]. Саме тоді виник новий напрям – гендерна лінгвістика, представниці якого вперше заявили про те, що внаслідок патріархального устрою суспільства мова відтворює світ та уявлення про нього з чоловічої позиції, представляючи чоловіка та все, що з ним пов'язане, як норму, а жінку та «жіноче» – як відхилення від неї [4, с. 455].

Можна виділити такі аспекти мовно-гендерних досліджень: 1) чоловіча позиція перебуває в центрі погляду на світ, його культуру та історію; жінка в цьому випадку або відсутня, або другорядна від чоловіка; 2) жінка і чоловік представлені в мові неоднаково: чоловік зображений головним і важливішим у мові, а жінка – другорядною та менш вагомою за чоловіка, тобто презентація статей суттєво відрізняється.

Серед правових аспектів, які вказують на взаємовідносини категорій «мова», «гендер», «рівність», «право», варто виділити такі:

1) концепція правової рівності чоловіків і жінок у теорії й практиці правовідносин – зміст поняття рівності жінок і чоловіків передбачає таке: рівність у правах і свободах, рівність в обов'язках, рівність у відповідальності, рівність у можливостях і шансах [4, с. 290];

2) гендерна юриспруденція – як система поглядів юристів-професіоналів на правові галузі з гендерних позицій та відбиття в правовій доктрині, законодавстві та судовому процесі принципу рівних прав і можливостей статей. [4, с. 289];

3) гендерна рівність у міжнародних документах як сукупність документів (міжнародні договори, декларації, міжнародні стратегії, програми, резолюції) і як методологія підходів до юридичного розв'язання гендерних проблем на регіональному рівні та рівнях окремих країн;

4) постійне переосмислення і переоцінювання законодавства, що здійснюється за допомогою гендерної експертизи законодавства. Гендерна експертиза законодавства – це вивчення, перевірка, дослідження, кількісний і якісний аналіз та оцінювання чинного законодавства з позицій свободи, справедливості, рівності й розвитку статей, відповідності його міжнародно-правовим підходам і рівню юридичного забезпечення рівних прав і можливостей [4, с. 318];

5) гендерне квотування – це юридичне гарантування для будь-якої статі гендерної рівності в разі постання незбалансованості, гендерної віддаленості.

Усе разом тісно пов'язане з мовою, оскільки ми розглядаємо з одного боку, як чоловік і жінка зображені в усіх вищезгаданих аспектах і як це зображення може забезпечити дотримання принципу рівності, та з іншого боку, як нерівномірність відбиття в самій мові (лексичі, граматиці) особливостей жінок і чоловіків може призвести до дискримінації за ознакою статі у мові.

Представники гендерної лінгвістики, досліджуючи презентацію статей у мові, зауважили, що жінка і чоловік представлені неоднаково. Це явище отримало назву гендерних упереджень, андроцентризму або мовного сексизму. Сексизм – це дискримінація за ознакою статі, звідси – мовний сексизм – це дискримінація за статтю у мові. Мовний сексизм можна спостерігати через:

- 1) гендерну асиметрію мови;
- 2) гендерні стереотипи;
- 3) «невидимість» жінок у мові.

Гендерна асиметрія – це нерівномірність відбиття в самій мові (лексичі, граматиці, усному мовленні) особливостей жінок і чоловіків. Яскравими прикладами гендерної асиметрії є приклади з багатьох офіційних документів. Наприклад, відповідно до Сімейного кодексу України, дитина може бути лише усиновлена, терміна «удочеріння» немає. У статті 37 Закону України «Про пенсійне забезпечення» зазначено: «Право на пенсію в разі втрати годувальника мають непрацездатні члени сім'ї померлого годувальника, які були на його утриманні». Слово «годувальник» означає того, хто утримує кого-небудь, джерело засобів для існування, а «годувальниця» – жінка, яка годує дитину груддю.

Гендерні стереотипи – це узагальнені уявлення (переконання) про те, якими є і як поведуться особи різних гендерів (чоловіки і жінки), сформовані культурою

та поширені в ній. Комплекс мовних стереотипів статі включає «чоловічі» і «жіночі» ознаки, очікування певних характеристик і дій від представників тієї чи іншої статі. Зокрема, тривалий час здібності жінки були применшені; жінка не відігравала роль у соціальному житті, залишаючись непомітною та невидимою, і таке упереджене ставлення відображалося в мові. Варто зауважити, що особливо останнім часом гендерні стереотипи здебільшого є суттєвим перебільшенням відмінностей між чоловіками та жінками.

«Невидимість» жінок у мові можна спостерігати у назвах посад і професій. І коли зайшла мова про використання фемінітивів у трудових книжках, то в листі Міністерства соціальної політики від 2 жовтня 2018 року № 18921/0/2-18/28 зазначено, що роботодавець не може вписувати посаду неправильно, в іншому разі – штраф, оскільки у Класифікаторі професій назви посад (професій) наводяться у чоловічому роді, окрім назв, які застосовуються тільки в жіночому роді... Наслідками такої невидимості жінок може бути перешкодження вираження себе, свого досвіду і своїх можливостей.

Україна теж належить до країн, де держава регулює законодавством явище сексизму, або гендерної дискримінації, зокрема, у таких законах: Законі України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» (2005) та Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації» (2012).

Однак особливу роль у становленні гендеру відіграв правозахисний документ, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1979 року, – Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (її називають ще Жіноча конвенція). Україна ратифікувала її 19 грудня 1980 року. До Конвенції приєдналися майже всі країни світу, чим фактично планетарно визнано правовий принцип гендерної рівності основоположним.

Зважаючи на тему дослідження, важливим є саме мовний аспект. Тому, відповідно до Рекомендацій № Res (2003) 3 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про збалансоване представництво жінок і чоловіків у процесі прийняття політичних і суспільних рішень» від 12 березня 2003 року, держави-члени повинні жити адміністративних заходів, щоб в офіційній мові відбивалося пропорційне розділення повноважень між жінками і чоловіками [5].

Відповідно до пояснювальної записки до цих Рекомендацій стверджується, що мова, яка володіє сильною символікою, не повинна відрізнятися засиллям конструкцій чоловічого роду. Мова повинна використовувати нейтральні з погляду гендеру слова (наприклад, «особа») або посилатися на дві статі («громадянин», «громадянка»). Комітет міністрів Ради Європи прийняв у 1990 році Рекомендацію № R (90) 4 державам-членам про боротьбу з дискримінаційними тенденціями в мові. Значний прогрес у цій галузі помітний, якщо порівняти Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод і Хартію основних прав Європейського Союзу. Систематичне використання форм чоловічого роду в Конвенції змінилося у Хартії на використання форм чоловічого і жіночого роду. У Франції прем'єр-міністр опублікував циркуляр від 8 березня 1998 року, який закликає міністрів «застосовувати найменування жіночого роду професій, посад, звань, титулів». У 1993 році швейцарський уряд прийняв рішення про те, що в органах державного управління повинна використовувати

тися мова, позбавлена дискримінації жінок. У тому, що стосується німецької мови, відомство канцлера розробило в цій сфері спеціальну настанову «Leitfaden zur sprachlichen Gleichbehandlung im Deutschen» (Берн, 1996 рік). В Австрії починаючи з 2001 року між міністрами є домовленість про використання мови, що враховує гендерний чинник. У Німеччині, відповідно до федерального закону про рівність (набрав чинності 5 грудня 2001 року), є обов'язок враховувати гендерні аспекти мови під час складання законодавчих документів і в офіційному листуванні [6].

Лінгвістичні рекомендації щодо гендерної рівності в Європейському Союзі, інших європейських політичних організаціях та комісіях розуміються як дії, що спрямовані на подолання гендерної дискримінації, та як конкретна політика вдосконалення законодавства щодо рівності [3, с. 30]. Для держав Європи політика гендерної рівності між жінками та чоловіками розпочалась у 1957 році з Римського договору і зростала включно до Амстердамського договору (1997 рік). Відтоді це було одним із основних принципів. З моменту свого створення Співтовариство прийняло вісім директив про рівноправність та рівні можливості для жінок і чоловіків.

Варто зазначити, що у Німеччині ще із середини 1980-х років феміністична критика правової та адміністративної мови призвела до напружених дебатів у міністерствах, парламентах та органах місцевої влади з питання про комплексні зміни адміністративно-регулюючої мови. У 1987 році відбулися парламентські дебати щодо «гендерно-нейтральних назв, формулювань у законах, законодавстві, адміністративних положеннях». Ці зусилля сприяли гендерній специфікації або нейтралізації професійних назв, посадових і службових назв та титулів. При цьому вдосконалення у цьому контексті мови права виявилось складним, оскільки воно повинно відповідати різним мовним принципам, серед яких, зокрема, недвозначність, зрозумілість і чіткість текстів. Відповідно, врахування гендерного підходу не повинно ні змінювати зміст текстів, ні необгрунтовано ускладнювати і пом'якшувати текст. Міжвідомча робоча група з мови права розробила рекомендації щодо офіційної та нормативної адміністративної мови (наприклад, офіційні форми, зразки документів і посвідчення особи), а також для мови правил (наприклад, юридичні тексти, законодавчі розпорядження тощо), затверджені Бундестагом у 1990 році. Відтоді велика кількість текстів, форм, стандартів, моделей та бюджетних планів враховують гендерні аспекти в галузі адміністративної мови. У багатьох сферах та установах додаткові керівні принципи та настанови допомагають у творчій реалізації вимог. Проте ці рекомендації не мають юридично обов'язкового характеру, а скоріше розроблені як пропозиції та рекомендації. При цьому тривалий час проблема полягала в тому, що рішення, постанови та директиви щодо рівного ставлення відрізнялися у різних землях, що спричиняло певну невизначеність [7, с. 26-27]. Ця проблема була вирішена на рівні федерального закону.

Загалом, установи Європейського Союзу, ЮНЕСКО та Організації Об'єднаних Націй в останні роки вжили заходів щодо сприяння гендерній рівності в мовно-соціальному аспекті, включно з рекомендаціями та керівними принципами щодо ліквідації дискримінації жінок

через практику використання мовного сексизму. Вони діють у всій Європі та розглядаються як спільні транснаціональні заяви держав-членів і країн-кандидатів. Лінгвістичні директиви мають такий самий правовий статус, як і всі інші директиви Європейського Союзу, тобто вони є «законами», розробленими Європейським Союзом, які повинні бути обов'язково інтегровані в національне законодавство держав-членів і запроваджені в планах дій Європейського Союзу, національних планах дій, партійних програмах і базових інституційних програмах [3, с. 31].

Висновки. Отже, відомо, що гендерна рівність є однією з ознак правової держави. Асиметрії мовної системи, глибинні гендерні стереотипи, які поки що є притаманними для багатьох правових систем і для української правової системи зокрема, вказують на таке явище, як мовний сексизм. Цей термін частіше використовують стосовно жінок, проте він може бути спрямований також на чоловіків. Мовний сексизм є явищем, яке знаходить через мову свій прояв у праві і має негативне забарвлення, оскільки ми сприймаємо світ через мову і на наше сприйняття впливають відомості та оцінки, закладені в слова. Негативні наслідки порушення лінгвістичних прав можуть призвести до придушення особистості та є антиконституційними. Оскільки мова не лише фіксує, але й формує суспільні норми, то завдяки гендерно-чутливій і гендерно-байдужій лексиці вбачається можливим подолання мовного сексизму. На законодавчому, політичному, соціальному рівнях і в повсякденному житті необхідним є дотримання лінгвістичної рівноправності в гендерній площині.

Література

1. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. Одеса: Національний університет «Одеська національна академія», 2012. Вип. 65 С. 248-253.
2. Грицай І.О. Принцип гендерної рівності: вітчизняний досвід і міжнародні стандарти. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2018/3/part_2/2.pdf.
3. Kegyesne Szekeres E. Sprachlicher Sexismus und sprachliches Gender mainstreaming im Fokus der europäischen Sprachpolitik Erika Kegyesne Szekeres. *European Integration Studies*. Miskolc, 2005. Vol. 4. N. 2. P. 25-44.
4. Основи теорії гендеру: навч. посібник. К.: «К.І.С.», 2004. 536 с.
5. Рекомендация N Rec (2003) 3 Комитета министров Совета Европы государствам-членам «О сбалансированном представительстве женщин и мужчин в процессе принятия политических и общественных решений» от 12 марта 2003 г. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_661.
6. Пояснительная записка к Рекомендации Rec (2003)3 Комитета министров государствам-членам Совета Европы «О сбалансированном участии женщин и мужчин в процессе принятия решений в области политики и общественной жизни» (принята Комитетом министров 12 марта 2003 г. в рамках 831-ого заседания Представителей министров). URL: <https://rm.coe.int/1680591602>.
7. Wesian J. Sprache und Geschlecht: Eine empirische Untersuchung zur "geschlechtergerechten Sprache". Münster, 2007. 133 p.

Мінченко О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ